

НАРАТИВИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ: ПОГЛЯД З ОБОХ БОКІВ ПЕРЕКОПУ¹

Після анексії Кримського півострова стало очевидним, що Крим не був і не є вписаним в український історичний наратив. Так само тема Голодомору, яка посідає важливе місце в українській історіографії, обмежена територіально. З огляду на відсутність досліджень, присвячених подіям 1932–1933 рр. на території Криму, в статті розглянуто можливість існування голоду на цих територіях та на матеріалах спогадів висвітлено міграції населення з материкової частини України до Криму під час голоду 1932–1933 рр. Також запропоноване дослідження має справу з пам'яттю кримських татар про Голодомор.

Ключові слова: Крим, голод, міграції, кримські татари, Голодомор 1932–1933 рр.

Сучасні молоді історики, що працюють над плановими темами та дисертаційними проектами, не завжди можуть собі дозволити карколомну зміну дослідницького напрямку, навіть якщо така зміна тимчасова. Мої наукові інтереси, які суголосні моєму дисертаційному дослідженню, – це не так історія Криму як території, але історія кримськотатарського народу в післядепортаційний період, а саме формування нової ідентичності, що спиралася на травму виселення та втрату батьківщини. Під час однієї з польових експедицій автора до Криму вже літня кримська татарка, відповідаючи на запитання: «Що дивилися, що читали, що слухали в Узбекистані?», сказала, що дуже любила дивитися виступи українських хорових колективів по телевізору, бо з дитинства запам'ятала спів українських дівчат, які приходили найматися до її батьків, бо в Україні був голод. Сама думка про можливість існування гіпотези, що Кримський півострів може бути вписаний в український гранд-наратив Голодомору шляхом вивчення практик трудових міграцій з материка, вражає своєю сміливістю, враховуючи обмеженість наявних досліджень з теми за територією голоду та етнічною належністю жертв. Запропонований тут текст не є детальним дослідженням масштабної теми голоду 1932–1933 рр. та його відголосів на прикордонні, тобто в Криму, бо це б потребувало формату солідної монографії та опрацювання всього різноманіття можливих джерел (більшість із яких наразі недоступна), а є радше розвідкою та дослідницьким експериментом, основна інтенція якого – привернути увагу до малодосліджених епізодів української історії. Отже,

метою статті є проілюструвати на доступних архівних матеріалах та наявних спогадах перебіг подій 1930–1933 рр. в Криму, а також висвітлити взаємозв'язок Криму та України з перспективи міграцій населення під час голоду 1932–1933 рр.

У першій частині статті автор презентує доступні джерела, серед яких і зібрані ним під час польових досліджень. Друга частина статті присвячена історіографії, а саме аналізу відсутності Криму в наративі про голод 1932–1933 рр. Далі автор звертається до колективізації та проблем постачання продуктів на півострові як передумов голоду. У частині, присвяченій питанню голоду в Криму в 1932–1933 рр., автор використовує архівні та усні джерела для того, аби розібратися в питанні, чи був голод на території півострова, і якщо був, то якої сили в порівнянні з голодом на материковій Україні. Про міграції з України в Крим, їхні типи та причини йдеться в передостанній частині, тоді як в останній автор підсумовує все викладене вище.

Джерела

Джерельний корпус дослідження представлено усними спогадами, записаними та опублікованими в проміжку між 1986 та 2017 роками, та архівними документами. Під час польового дослідження, яке автор проводив на території Автономної Республіки Крим у 2017 р., в Ленінському (Керченський півострів), Судакському та Сімферопольському районах, записано 17 респондентів. З них 6 народилися до 1930 р. (найстарша респондентка 1920 р. н.), 5 – між 1930 та 1938 рр., 6 – між 1938 та 1968 рр. За винятком респондентки 1928 р. н., яка є росіячкою, народилася на Ставропольщині та вийшла заміж за

¹ Це дослідження відбулося завдяки підтримці Holodomor Research and Education Consortium, проекту Канадського інституту українських студій (CIUS) Університету Альберти.

кримського татарина в Узбекистані, з яким і приїхала в Крим у 1992 р., решта – кримські татари. Такий вибір етнічної належності співрозмовників продиктований не політичною ангажованістю, а міркуваннями особистої безпеки. Утім, слід враховувати, що на наративи респондентів також впливає ідентичність інтерв'юера. Труднощі роботи з такими джерелами є типовими, а до можливої плутанини у свідченнях респондентів похилого віку слід додати мовний білінгвізм і окремих випадок респондентки 1920 р. н., яка володіє лише кримськотатарською мовою. Інші використані в дослідженні спогади різняться за темою, форматом, метою збирання, фаховістю інтерв'юєрів, що проводили опитування, та місцем запису. Серед них такі: записані та опубліковані дослідниками Голодомору збірники спогадів, у яких пограниччя та Крим не є предметом дослідження (наприклад, «Великий голод в Україні 1932–1933 років: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США у IV т.» [6–8]; Борисенко В. К. «Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр.» [4] та ін.); комеморативні збірники, до появи яких долучилися історики Голодомору, але запис яких не завжди мав фаховий супровід («Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні» [29–31] та ін.); масштабні усноісторичні проекти, не присвячені темі Великого Голоду («Усна історія Степової України» [54–56] та ін.); спогади свідків, опубліковані серед іншого і в засобах масової інформації (газети «Кримська Світлиця» [1; 51; 52], «Голос Крима» [2]).

Архівні матеріали представлені, передовсім, документами Об'єднаного політичного державного управління по Криму, звідки вони й потрапили до Галузевого державного архіву Служби безпеки України, де й зберігаються нині [13; 14]. Переважно це циркуляри та директиви Економічного відділу ОДПУ, що надходили на місця, зокрема і в Крим, а також вказівки керівникам районних відділків та районним уповноваженим по Криму, які вже дають змогу відстежувати місцеві особливості радянської політики. Наприклад, циркуляр від 12 вересня 1932 р. «У зв'язку із зростаючим розкраданням» є поясненням постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р., більш відомої як «Закон про п'ять колосків» [13, арк. 6–10]. Документи архівів Російської Федерації, як-от Російський державний архів соціально-політичної історії, Російський державний архів економіки, Центральний архів Федеральної служби безпеки, архів Адміністрації Президента РФ та ін., наведено в таких збірниках: «Голод в СРСР. 1929–1934» [16], «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание.

1927–1939» [50], «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939» [46]. Хоча ці публікації не містять вичерпної інформації по Криму, проте в загальних рисах вони окреслюють перебіг колективізації та хлібозаготівельних кампаній на півострові, подій, які в наративі про голод трактуються як його передумови.

Історіографія

З історіографією все набагато простіше: її фактично немає. Ані в українській, ані в російській, ані в західній історіографії Кримський півострів (або пограниччя) не є предметом окремого дослідження з історії голоду 1932–1933 рр., і лише побіжно згадується в окремих дослідженнях. Наприклад, бібліографічний покажчик «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» в трьох випусках (2001, 2008 та 2014) не зазначає Автономну Республіку Крим як територію голоду серед інших областей (наведених згідно із сучасним адміністративним поділом) та містить посилання лише на поточні новини щодо теми Голодомору в кримській пресі [19–21]. У науково-популярному виданні «Територія Голодомору 1932–1933 рр.», що вийшло друком 2014 р. завдяки зусиллям українських істориків, так само немає згадок про Кримський півострів, хоча книга містить сучасні мапи з відповідним адміністративним поділом та кордонами України [27]. Колективне дослідження «Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні», надруковане в «Українському історичному журналі», розглядає питання в рамках адміністративного поділу УРСР на період голоду, тобто без Криму [11]. Є певна надія, що на наступному етапі проекту *МАРА*, започаткованого Українським дослідницьким інститутом Гарвардського університету, прикордонні території все ж таки буде внесено в дослідження Великого Голоду [59, р. 386].

У Криму місцеві історики та політично-громадські діячі традиційно увагу приділяли голоду 1921–1923 рр., у порівнянні та протиставленні з Великим Голодом 1932–1933 як не менш жахливим за масштабами та наслідками [22; 48]. Тут слід зазначити, що пам'ять про голод 1921–1923 рр. не є приватизованою лише російською громадою півострова [18]. 2006 року під час виступу на траурному мітингу, приуроченому тоді ще до Дня пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, голова Меджлісу кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв зазначив, що «організований на початку 1920-х рр. в Криму голод був направлений, в першу чергу, на знищення корінного населення Криму, яке вважалося найбільш вороже налаштованим до радянської влади» [44]. Окрім

голоду 1921–1923 рр., кримські дослідники зверталися і до теми розкуркулення в Криму [5].

У суто російській історіографії Голоду 1932–1933 так само не приділялася увага Криму. Наприклад, у виданні «Историческая память населения Юга России о голоде 1921–1933 гг.» ми не знайдемо згадок про півострів навіть у вступі, де перераховано території, охоплені лихом [24].

Так само оминає предмет нашого дослідження західна історіографія. Наприклад, у праці «The years of hunger: Soviet agriculture, 1931–1932» Крим згадано в документах серед переліку регіонів, де до грудня 1930 р. завершено колективізацію, створення хлібозаготівельних центрів та в контексті конфлікту з директором Українсько-Кримського зернотресту на сесії Політбюро [57, р. 181].

В українській традиції історіописання Крим не наводять у переліку територій СРСР, які потерпали від голоду, чи серед регіонів, де представлено українське населення (Казахстан, Північний Кавказ, Кубань, Надволжя, Центральний Чорноземний округ, Східний Сибір). Неважко помітити, з якою легкістю «м'який кордон», що з'явився курсивом на мапі в 1921 р. та проіснував лише 23 роки, викинув Крим з українського історичного наративу. Можна було б припустити, що проблема полягає в застарілому історіографічному каноні, натомість 2014 рік мав би змінити ситуацію, привернувши увагу до півострова. Але ні, свіжоспечене видання 2018 року із промовистою назвою «Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України» не тільки має нічим не заповнений розрив між 1928 та 1941 рр., але й є сумнівною спробою написання історії Криму з погляду пограниччя загалом [9].

Певним діагнозом українській історіографії голоду є дисертаційне дослідження «Доля менонітів в Україні та Криму в період радянської колективізації та голоду 1930–1933»², успішно захищене в Університеті Альберти у 1999 р. Автор дослідження, Колін Ньюфільдт, хоча й не наводить свідчень про характер голоду в Криму в означені роки, на відміну від українських дослідників Голодомору, не обтяжує себе територіальними чи етнічними рамками голоду. Розглядаючи долю спільноти менонітів у буремні роки, автор позбавлений потреби доводити, що Крим так само може бути вписаний у наративи Голоду 1932–1933 рр. [58]. Власне, підсумовуючи, буде доречним зазначити, що властиві українському дискурсу про Голодомор обмеження – територіальні та етнічні – відчутно вплинули на стан студій Голоду 1932–1933 в українській і-

сторіографії. Зокрема, маргіналізація уваги до інших етнічних груп [26, с. 203] призвела до втрачено багатоголосся жертв трагедії, а істориків позбавила дослідницького різноманіття.

Передумови голоду

Реконструкцію історичного контексту доцільно буде розпочати з подій, що передували голоду 1932–1933 рр. За допомогою наявних джерел неважко помітити високий рівень невдоволення процесами колективізації та радянською політикою серед населення Кримської АРСР. Зі звітів про проведення колективізації за 1930 рік ми дізнаємося, що селяни не беруть участі в роботі колгоспів, але й не пишуть заяв на вихід з них, тим самим намагаючись зірвати роботу колгоспу, що, на їхню думку, призведе до повернення індивідуального господарства [14, арк. 115]. 26 квітня в селі Аджимушкай зі 125 працівників на роботу вийшло 20, інші відмовилися працювати [14, арк. 116]. Зокрема, Мусфіре згадує, як її батьку, голові колгоспу, було важко змусити селян працювати:

Батька призначили головою в колгосп. Тоді головам давали маузер, я знаю, в них кобура велика така. Ніяк батько не міг змусити їх працювати. Жінки зранку збираються – і на базар, звикли вже. Папа казав їм: «Не робіть так, ідіть працювати». Не допомагало. Яюсь вийшов, а вони зібралися, чекають його. Каже: «Давайте в колгосп. Ваші чоловіки працюють, треба і вам». І тоді вони почали жбурляти в нього каміння! Добре – в нього маузер був: він зробив декілька пострілів вгору, вони і втекли. Але після цього в нього пішли справи, жінки стали працювати [39].

У період з 29 квітня до 10 травня ОДПУ зафіксувало 10 масових виступів, 3 випадки терору, 3 анонімки та 8 зривів зборів колективів [14, арк. 121]. Наприклад, у селі Фоті-Сала Бахчисарайського району в червні 1930 р. бідняк Долженко напав на вчителя Газієва, який повертався з роботи на тютюновому полі, у такий спосіб висловлюючи своє ставлення до комсомолу, ВКП(б) та радянської влади. Згодом він намагався атакувати секретаря місцевого комсомолу. У Карасубазарському районі колишній вчитель Алієв побив працівника місцевого клубу Бекірова за те, що останній вказав йому на недопустимість агітації за розвал колгоспів [14, арк. 136]. Згідно зі звітами ОДПУ, такі настрої підживлювала антирадянська агітація, а саме провокаційні чутки про повстання на Чорноморському флоті та селянські повстання в Туркестані та на Кавказі, що вже відбуваються. Зокрема, 31 травня в село К'ят Феодосійського району прийшов невідомий, який у розмові з місцевими мешканцями

² Серед рецензентів дисертаційного дослідження є науковці, які в той чи той спосіб долучилися до досліджень голоду 1932–1933 рр. чи дискусій про Голодомор в Україні: Сергій Плехін, Девід Марплс, Джон-Пол Химка та Орест Субтельний.

зазначив, що невдовзі почнеться повстання проти колгоспників та євреїв, що «узбережжя» вже озброєно і цього року вивезти зерно «їм» уже не вдасться [14, арк. 137]. Видається, що ОДПУ справді остерігалася масових збройних повстань. 17 лютого 1930 р. ОДПУ звітувало про ліквідацію контрреволюційної організації, діяльність якої, згідно зі звітом, охопила Карасубазарський, Ялтинський, Феодосійський та Судакський райони та мала центр у селі Ускут. На думку співробітників ОДПУ, метою організації було повалення радянського ладу шляхом збройного повстання та терору проти комуністів, а також встановлення зв'язків із Туреччиною [47, с. 187]. У 254 заарештованих контрреволюціонерів вилучено лише 10 одиниць зброї, але аж 300 заяв до уряду Криму ВЦВК з вимогою скасувати колективізацію, бо вона суперечить законам шариату. Також підготовано лист до турецького посла в Москві щодо утисків мусульман та бажання мешканців довколишніх сіл перейти в турецьке підданство [42, с. 41], що, загалом, було типовою практикою протесту для кримськотатарського населення Південного узбережжя Криму: селяни цих самих районів, Карасубазарського та Судакського, так само подавали петицію Калініну з проханням про еміграцію в Туреччину [10, с. 106]. ОДПУ неодноразово відзначало, що корінне населення висувало вимоги щодо відкриття мечетей та повернення мулл із заслання. Були й випадки зриву зборів на тему атеїзму [14, с. 114]. Така активізація протестних рухів на території Кримського півострову навесні 1930 року може бути пов'язана із загальносоюзною «березневою лихоманкою», яка була політичною реакцією селянства на жваве розгортання колективізації [10, с. 165]. Загалом, станом на 20 березня 1930 р. в Кримській АРСР було 4266 заарештованих (з них більшість – куркулів), ліквідовано 1 контрреволюційну організацію, 160 антирадянських угруповань [47, с. 132]. Саме куркулів, станом на 1 травня 1930 р., з Криму вислано 14 029 із запланованих 20 000, вже у 1931 р. цю «норму» буде виконано. Для порівняння: на 1 травня 1930 р. з УРСР вислано 113 637 куркулів [47, с. 332].

Зевід Газієв, який після повернення до Криму доклав значних зусиль для вивчення історії рідних йому місць, згадає з переказів, що розкуркулення в північній частині Керченського півострова відбувалося неймовірно жорстко:

Що характерно, людей гнобили руками людей. Повне падіння. Як можна таке робити зі своїми сусідами, знайомими? Як нормальні люди можуть стати доглядачами, катами? Коли у них зникає бар'єр і вони погоджуються з тим, що це нормально?... Була одна стара бабка, вона втекла в каменоломні від виселення. А коли звідти вийшла,

їй вже було під 90 років. Мати казала, що до того в неї не було зубів, а тут нові вирости. Дрібні, але повний рот зубів. От це мені запам'яталося [37].

Окрім опору колективізації, іншою причиною протестних настроїв та невдоволення серед місцевого населення напередодні 1932–1933 рр. була проблема постачання продуктів харчування та погіршення їхньої якості. У Ялтинському районі у квітні починають видавати житнє борошно другого та третього ґатунку, а «м'ясо зовсім не дають». Колгоспники надсилають делегації: «Ми з колгоспу не вийдемо, але й працювати не будемо, немає сил», на встановлені плани і норми реагують вимогою забезпечити їх м'ясом та жирами [14, арк. 116–117]. У капсіхорському колгоспі «Бірлік» Судакського району відмовляють приймати нових членів, бо це зменшить кількість трудоднів, а відповідно й оплату [14, с. 122]. На погіршення постачання реагує ОДПУ, фіксуючи у своїх звітах випадки вживання в їжу колгоспної худоби, втечі селян на заробітки в міста [14, с. 123–124]. У селищі Сімеїз місцеві мешканці Якуб, Хайбула та Алі обговорювали, що треба рано вранці піти на базар і коли будуть відпускати м'ясо для санаторіїв, силою відібрати його [14, с. 125]. 2 червня в селі Ашага-Джамін Євпаторійського району жінки вимагали від голови колгоспу хліб, погрожуючи розправою, бо «там одні євреї сидять та душать селян» [14, с. 137]. 13 червня в селищі Воїнка Джанкойського району жінки вимагали видати їм хліб та продукти, з натовпу лунали вигуки: «Влада забрала в нас хліб, тепер вона повинна нас годувати», «Геть радянську владу та компартію! Дайте нам царя-батюшку, який буде нас годувати» [14, с. 140]. Так у Криму розпочалися неконтрольовані, раптові, нерідко викликані відчаєм «бабські бунти». Влада не сприймала жінку як політичну істоту, а її протест не становив загрози для активістів та радянського ладу, згідно зі звітами ОДПУ [10, с. 249]. З наближенням збору врожаю серед селян поширюються «антирадянські» чутки. Єфросинія Омельченко, з бідняків, не тільки отримує листи від куркулів у заслання та агітує за їх повернення, але й попереджає односельців, що цього року заберуть хліб, тож треба «їх» бити і не пускати в село [14, с. 132]. У селі Таку-Елі Карасубазарського району одноосібники відмовляються збирати врожай, бо «прибирати немає сил, влада все одно все забере, а податок платити змусить» [14, с. 144]. Підсумовуючи, варто зазначити, що Крим не був винятком із загальнорадянських тенденцій проведення змін на селі та практик опору місцевого населення.

Голод 1932–1933 рр. у Криму

Наближаючись упритул до подій 1932–1933 рр., буде доречним звернутися до колективної праці кримських істориків «Політичні репресії в Криму, 1920–1940 роки», в якій означені роки хоча й характеризуються як голодні («жили впроголодь», «люди пухнуть з голоду»), проте стверджується, що «страшна трагедія голоду обійшла Крим стороною» [42, с. 46]. Такий підхід є симптоматичним, адже українській історіографії властивий посттравматичний, віктимний наратив, згідно з яким трагедія має бути масштабною, а кількість загиблих повинна вимірюватися десятками мільйонів. Віктимність завжди балансує між звільненням від травми, її узгодженням та збереженням страждань, ненавистю [61, р. 46]. Власне травма як соціальний конструкт має надзвичайну силу впливати на самоусвідомлення спільноти, а основою віктимної соціальної ідентичності є спільний досвід несправедливості. Приклад українського суспільства продемонстрував, що віктимна ідентичність може завоюватися не тільки *Post memory generation*³, але й групами суспільства, чий предки не мали досвіду травми. Виникає питання: чому ж тоді панівний наратив дискримінує спільноту, що також має травматичний досвід? Автор не ставить собі за мету розширити території Голодомору, а натомість пропонує звернути увагу на можливість конструювання нового поняття Великого Голоду, не обмежене тодішнім адміністративним поділом УРСР та етнічною належністю жертв.

Анатоль Галан (Анатолій Калиновський), радянський та український журналіст і письменник, пише у своїх емігрантських спогадах, що під час відпустки на Південному узбережжі Криму (орієнтовно 1932–1933 рр.) не міг не помітити проблеми з постачанням продуктів та голод серед місцевого населення:

Курортники – аристократи, ті, що кожного року бувають в Криму, нарікали на санаторний харч. Голод в Україні трохи позначився і на постачанні курортів. Але мені, загалом невибагливому й дуже ознайомленому практично з тугою шлунку, харч видавався першорядним. Мимоволі я думав: химерні люди, та ж тепер уся країна голодує, вся країна, крім комуністів, рада вареній картоплі. А якого ж дідька треба вам?... Поза курортом люди так само бідували, купити хліба не міг ніхто. Часто до санаторійної брами прибігали татарські діти та простягали худі рученята. Ми давали їм, – крадькома, щоб ніхто не

побачив, – рештки від своїх денних хлібних пайок, і діти прикладали руки до серця й кланялись майже до землі. Лише мариновані бички (риба), вино, тютюн і виноград продавалися в необмеженій кількості. На ці речі Крим багатий. Татарська людність ходила в неймовірному дранті. Дірка на дірці і латка на латці. Це, власне, «стиль сталінської доби», бо промислові товари (одяг і взуття) в районі непромислового значення майже не потрапляли. Населення мусіло «самоопреділятися», тобто вишукувати якісь можливості для криття свого тіла [12, с. 132–134].

Наприклад, навіть попри те, що Севастополь як місце базування військового флоту мав пріоритетне постачання, в матеріалах архіву міста зафіксовано проблеми нестачі продуктів харчування. Ситуація для місцевого населення ускладнювалася тим, що саме на Севастопольський район покладено часткове забезпечення армії продуктами сільського господарства [49]. У серпні та вересні 1931 р. не надходили цукор та жири, зменшилися поставки м'яса (на 2 тонни) та круп (4 тонни замість 14) [49]. Загрозовою була ситуація на молочних фермах, де нестача фуражу спричинила не тільки зменшення надоїв, але й загибель частини стада [49]. В умовах скорочення постачання для робітників міста та родин ухвалено рішення про часткове використання недоторканного запасу продуктів Севастопольського гарнізону, звідки було «позичено» до наступної поставки 100 тонн м'яса [49]. На крейсері «Профінтерн» 19 січня 1932 р. судовий лікар склав акт про те, що він «не допускає свинячу тушу в казан, бо вона, на його думку, не зарізана, а здохла» [49]. За підрахунками авторів архівної довідки, згідно з актами реєстрації, в місті і районі в період 1932–1933 рр. від голоду загинула 181 людина [49].

У 1932 р. відбувається низка протестів проти хлібозаготівельної кампанії. ОДПУ у своїх звітах фіксує вихід селян із колгоспів у період з жовтня 1931 р. по березень 1932 р., в результаті чого показники колективізації півострова опустилися з 86,3 % до 80 % [50, с. 335]. 22 травня 1932 р. в селі Старий Крим 20 жінок намагалися розібрати колгоспне стадо корів [46, с. 114], а 22 серпня в селі Зуя місцеві селяни вчинили спротив бригаді з 6 осіб, що мала вилучити зерно згідно з планом. З вигуками «Бандитська влада грабувати прийшла» бригаду вигнали, після чого одна з жінок сказала: «Якщо грабіжники прийдуть за хлібом, то ми їх вб'ємо». У Біюк-Онларському районі жінки також завадили вивезенню хліба з колгоспу – загалом, подібна ситуація склалася в декількох колгоспах Криму [46, с. 214].

Реакції з боку влади на подібні виступи (що були характерні для всього СРСР) не довелося

³ Докладніше в Hirsch M. The generation of postmemory: writing and visual culture after Holocaust / Marianne Hirsch. – New York : Columbia University Press, 2012. – 308 p.

довго чекати. 23 вересня 1932 р. Економічний відділ ОДПУ Криму розсилає по районах циркуляр, який фактично є поясненням Постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», більш відомої як «Закон про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р. У ньому вказано, що «з метою забезпечення дійсного викорінення розкрадання, судові органи мають застосовувати суворі заходи покарання»: організоване руйнування державної чи кооперативної власності – розстріл, дрібні розкрадання, вчинені соціально-ворожими елементами – 10 років ув'язнення, спекулянтам – найвища міра покарання, куркулям у колгоспі – найвища міра покарання без послаблення і т. п. [13, арк. 6–10]. А вже 25 вересня з Москви в Крим надходить телефонограма заступника голови ОДПУ про те, що робота на підставі постанови від 7 серпня не проводиться належним чином, а саме: недостатня кількість арештів, затягнуте діловодство, судові органи не беруть до уваги інструкції ОДПУ, відсутній облік арештованих. Телефонограма містить накази: про якнайшвидше завершення відкритих справ, про подальше проведення слідства у справах розкрадання в найкоротші терміни, а також забезпечити необхідну силу репресій та розгорнути оперативну роботу в боротьбі з розкраданнями [13, арк. 11–14]. На жаль, через брак доступу до місцевих архівних фондів ми не маємо інформації щодо впровадження постанови від 7 серпня 1932 р. та інструкції ОДПУ на Кримському півострові. Слід нагадати, що в історіографічній традиції «Закон про 5 колосків» зображено як одну зі складових політики радянської влади, яка призвела до Голодомору.

Доречно тут розглянути і локальні директиви, спрямовані на заборону торгівлі та реалізації продуктів харчування. 16 жовтня 1932 р. економічний відділ ОДПУ по Криму надсилає в міста та райони півострова пошто-телеграму про накладання заборони на продаж совгоспами м'яса та масла, натомість усю продукцію треба передавати державним заготівельним організаціям [13, арк. 16]. 25 листопада голова економічного відділу Івановський висловлює невдоволення, що за цей час лише Євпаторійський районний відділ прозвітував про боротьбу з продажем м'яса та масла, та вимагає вжити заходів [13, арк. 18]. 17 листопада з'являється директива про заборону торгівлі зерном, борошном та печеним хлібом (у кількості більше ніж один пуд) під час проведення хлібозаготівельної кампанії. Пропонується використовувати міліцію для запобігання торгівлі, а оперативних співробітників та агентуру – для виявлення спекулянтів та

перекупників [13, арк. 17]. З директиви заступника ОДПУ від 17 жовтня 1932 р. про заборону торгівлі зерном і борошном дізнаємося, що «вимагалось оповістити населення, що такі дії пов'язані з необхідністю виконання хлібозаготівельних планів» [17, с. 97]. А 2 лютого 1933 р. в Крим надходить телефонограма про те, що м'ясозаготівельна кампанія не проводиться належним чином. Значну кількість одноосібних господарств не охоплено обов'язковою здачею м'яса, іншу частину господарств – звільнено від здачі, а в деяких районах норми безпідставно знижено. До того ж до ухильників не застосовано репресій: «Подібне благодушне ліберальне ставлення до виконання закону, безвідповідальність, розхитаність органів влади не заслуговують на терпимість» [13, арк. 32–33].

Вже наприкінці 1932 р. німецьке консульство отримало інформацію про голод у Криму та Україні. Щодня в консульство зверталися селяни з німецьких колоній (німецькими національними вважалися два райони Криму – Тельманський та Біюк-Онларський) з проханням про допомогу. На пропозицію консульства ввозити хліб з Німеччини влада відповіла відмовою [17, с. 197]. Як уже зазначено, архівні матеріали, які б висвітлювали голод 1932–1933 рр. у Криму, лише частково введено в обіг, а пошук решти наразі неможливий через низку об'єктивних причин. Спробуємо залучити інший тип джерел, а саме спогади, частина яких уже опублікована, частина належить до особистого архіву автора. Що ж пам'ятають та згадують про голод у Криму свідки та ті, хто міг чути про голод з родинних наративів?

У 2008 р. газета «Кримська Світлиця» публікувала добірки спогадів, які записав місцевий краєзнавець Віктор Турчин у Джанкойському районі. Більшість респондентів опинилися в Криму під час чи після Другої світової війни і, відповідно, згадують голод за межами півострова, але є й ті, хто пам'ятає події 1932–1933 у Північному Криму.

Надія Ломакова, 1930 р. н., насамперед з оповідей своєї матері згадує, що, хоча в родині був регулярний прибуток, купити щось було важко. Доводилося шукати харчі там, де вони могли бути:

Я тоді ще була маленька, але добре пам'ятаю, як напередодні війни моя мати згадувала ті важкі часи. Та й пізніше ми часто поверталися до цієї теми. Хоч у нас і були якісь гроші, бо мати працювала на залізниці, але купити щось з харчів не було можливості. Ми жили поруч з міськкомівською їдальнею, і мати ходила туди, щоб набрати картопляних шкарлупок. Іноді далекі родичі передавали з села макуху. Це була радість для нас, дітей [52].

Лідія Авдєєва, 1923 р. н., зазначає, що голод добре пам'ятає, бо бачила на власні очі, та наголошує на своєму дитячому досвіді:

Тоді я навчалася у 4-му класі. Голодував увесь Джанкой. Не вірте тому, що голоду в Криму не було. Батьки тікали з дому, кидаючи дітей. Хто мав золото, здавав його в «англіканські» магазини в обмін на харчі. Цей факт приховувати не треба. Голод панував по всьому Джанкою. Особливо серед малоімущих. Жити їм було ні за що. Голодували жахливо. Їли траву, діти пухли. Батьки намагались прийти додому найпізніше, щоб діти вже спали і не просили їсти. Іноді до хати заходили тільки тоді, коли діти гасили світло. Вночі готували їжу на ранок, щоб хоч раз на добу діти могли поїсти [52].

Про порятунок за рахунок золота пам'ятає Костянтин Куриленко, 1929 р. н., мати його була із заможної родини:

Під час голоду ми жили в Джанкої. Голод дуже відчувався і сильно дошкуляв. Особливо мені. Адже тоді я був високий на зріст, дуже швидко ріс. Був енергійним хлопчиною. З розмов знаю, що тоді відкривалися «Торгсини» або «трусини», як їх називали. <...> Моя мати була із заможної родини з-під Перекопа. Ще з дорадянських часів ми мали трохи золотих виробів. Мати потроху носила в «Торгсин» сережки, каблучки, ланцюжки. Не здала тільки золотий хрестик [52].

Про голод у Джанкойському районі знаходимо в статті з промовистою назвою «Голодомор 1932–1933 годов в Крыму» в газеті «Голос Крыма». Автор переказує оповідь своєї матері, Аліме Мамут-кизи Бекірової, 1907 р. н., на яку її спровокувала газетна замітка:

Окрім батька в нашій родині в 1932–1933 рр. загинули брати Ібраїм та Сейт-Осман, сестри Айше, Усню та Гулізар. Це з рідних. Зі зведених, від мачухи, – брати Шамрат, Решат, Енвер та сестра Джумазе. Люди гинули родинами. <...> Я добре пам'ятаю, як в кожному домі щоденно оплакували стухлих від голоду, як на вулиці лежали тіла, які збирали підводами і скидали в загальну яму. Як розповідав твій батько, багато мертвих було на вулицях Акмесджиди [2].

Такий характер свідчень можна частково пояснити місцем розселення респондентів: Джанкойський район розташований у степовій частині Кримського півострова, оточений солоними водами озера Сиваш. На думку самого краєзнавця, значно кращою була ситуація в південній частині Криму, де розвинуто садівництво [52]. Павло Лоза, який опинився у 1933 р. в Криму, зазначив, що в північній степовій частині села стояли такі самі зруйновані й обдерті, як і в Україні. Натомість

у Ялті, незважаючи на голод серед місцевого населення («я не раз бачив пухлі трупи татар-селян»), йому вдалося знайти роботу теслею за 500 грамів хліба на день та суху рибу [23, с. 145].

Також слід додати до наведених свідчень, що ОДПУ Криму активно опікувалося питанням роботи магазинів «Торгзін». У директиві керівникам районних та міських управлінь від 25 березня 1932 р. йде мова про заборону вилучати валюту та придбані товари в покупців магазинів, бо це впливає на надходження валюти з-за кордону [17, с. 91]. Натомість директива від 5 жовтня 1932 р. забороняє арештовувати відвідувачів «Торгзінів», окрім підозрюваних у спекуляціях. У таких випадках арешт треба проводити не привселюдно, аби «не відлякувати споживачів» [17, с. 96]. Під постійним наглядом перебували й самі працівники «Торгзінів», зокрема через розкрадання та підробку золота, обважування покупців, продаж товарів за завищеними цінами та спекуляцію [17, с. 107].

Очікувано ситуація відрізняється в інших районах Криму. Згідно з дослідженням, проведеним автором у 2017 р., на Керченському півострові, що оточений з двох боків Азовським та Чорним морями, люди рятувалися від голоду рибою, а зерно ховали в ями і мололи вночі. Назім, згадуючи голод за переповіданнями, характеризує його як «не сильний», слабший, ніж в Україні, звідки тікали селяни [40]. Зевід Газієв стверджує, що голод у Криму був, йому про нього розповідали росіяни, що жили в Криму ще до депортації і з якими він багато спілкувався після повернення. За переказами, Крим рятувала дрібна риба – хамса, яку викидало на берег і яку по селах розвозили на бричках [37]. Левазе Акаракаєва каже, що за чутками був голод, тому що нічого не росло, «земля була гола». Враховуючи, що ми не знаходимо згадок про посуху чи значний неврожай у Криму в архівних документах, така характеристика може бути нашаруванням пам'яті, пов'язаним із голодом 1921–1923 рр., коли конфіскація хліба на тлі посухи та неврожаю призвела до людських втрат. Далі респондентка додає, що в Криму було легше прохарчуватися, ніж в Україні чи на Кубані, бо «кожен саджав огорож, мав баштан, була риба. У нас було дві корови, двадцять баранів. Була птиця. Батько працював» [34]. Плутаний наратив, що, можливо, перегукується з голодом 1921–1923 рр., бачимо в спогадах Хаїре Умерової. На запитання, чи не пам'ятає вона голод у 1930-ті роки, респондентка відповідає: «Мама говорила, що голодували. Один рік в них був голод. Який саме рік – я не знаю». Голод вона характеризує як «сильний», за її словами, в Керчі помирили люди, жінки займалися проституцією, а родину врятувало те, що батько

працював на хлібозаводі. На запитання стосовно чужинців, що тікали від голоду з материка, яким допомагали кримські татари, Хаїре відповідає: «Навіть Америка допомагала! Не те що Україні, Росії навіть допомагала!» [41]. Як відомо, саме під час голоду 1921–1923 рр. Крим, як і решта територій СРСР, забезпечувався гуманітарною допомогою міжнародних організацій, зокрема Американської адміністрації допомоги [3, с. 125].

Рятувалися рибою і в інших районах Криму. Наприклад, у селі К'оз Судакського району, що розташоване між морем та горами, зерно не вирощували, а традиційно обмінювали в інших селах на виноград та вино. Коли ж зерна стало обмаль усюди, здійснювати такий «невигідний обмін» уже не було охочих. Джелял Аблякімов згадує, що у 1933 р. був свідком сильного голоду і пам'ятає, що довкола гинули люди. Попри це, все одно треба було здавати яйця і топлене масло, незалежно від того, мав селянин корову чи ні. За хлібом треба було записуватися в чергу, а рятувалися лише рибою [32]. Мусфіре, якій свекруха багато розповідала про голод у цьому самому селі, навпаки стверджує, що сильний штучний голод був в Україні, звідки тікали на півострів люди, а в Криму хоча й не було багато їжі, але краще, ніж у 1921 р. [39].

Цікавим є той факт, що згадки про порятунок рибою, особливо хамсою, яку викинуло на берег, є спільними для більшості мешканців морського узбережжя і трапляються не тільки в розповідях про голод 1932–1933, але й про трагедію 1921–1923. Утім, довкола практики порятунку за допомогою моря в 1921–1923 рр. утворився свій автентичний міф. Наприклад, мешканець села Отузи Льоман згадує з оповідей матері, що у 1922 р. дельфіни витурювали хамсу з моря на берег, а місцеві мешканці вже збирали рибу відрами [38]. Мусфіре так само згадує почуте від свекрухи про дельфінів, лише додає, що деякі не мали сил підняти відра з рибою, тож їли сиру одразу на березі моря [39].

Лютфі Бекіров, що народився не в степу, і не на узбережжі, а в передгір'ї (Бахчисарайському районі) та добре пам'ятає голод 1932–1933 рр., стверджує, що їх рятували фрукти, а голод не був таким сильним, як в Україні:

В 1933 році ми навіть українців рятували. У нас був не такий страшний голод. Наш народ дуже оцпадливий. <...> Дуже багато українців приїждило працювати в господарства, колгоспи. Особливо багато жінок тікало від голоду в Крим. Наші їх завжди приймали [35].

Підсумовуючи, буде доцільним зазначити, що під час опитування траплялися випадки, коли респонденти не знали, не чули чи не пам'ятали про

голод 1932–1933 у Криму, автор тут не наводить їхні свідчення та не вдається до кількісних показників. Саме використання напівструктурованого питальника та якісних методів дає змогу не тільки побачити різноманіття наративів, але й існування певної матриці пам'яті, в основу якої покладено попередній голод, родинні наративи та вплив дискурсу Голодомору.

Міграції населення материкової України до Криму під час голоду 1932–1933 рр.

Для пограниччя Півдня України міграції не були унікальним явищем, яке з'явилося лише в досліджуваний період. Хоча історія фронтиру не є предметом дослідження цієї праці та потребує окремої розвідки, автор вважає за потрібне звернути увагу на випадки міграцій до 1932–1933 рр. Самі свідки визначають ці міграції в часі як «до революції» («до війни») та «до колективізації». Наприклад, Ганна Савченко з села Мала Білозірка Запорізької області згадує, що молоді дівчата їздили до Криму на сезонні роботи у фруктових садах:

Татарів я не бачила тут. У Криму вони були, татари. Тоді ж наші дівки їздили туди до них на заробітки, дівчата наші. Це ще до війни. Оце ж як підходе Покрова, чи до Покрови – це як підуть вони з Криму... Це вони посчитують і заплатять гроші. Ну, тоді багато грошей заробе. Вона йде відтіля, гроші везе, сундучок яблук, горіхів – це вже хазяїн дає їм там. Сади у них, у татар, були. А тоді гроші вони батькам oddaють – не так, як тепер, заробив... А тоді вони там працювали у хазяїв. Збирали яблука. Було оце, каже, нігті позриває аж до м'яса, щоб яблуко зніма, щоб не наколола ніде. І це до війни дівчата постійно їздили на роботу. Ганна Василькова їздила, Дунька Бобуриччина їздили. Це ще до колхозів їздили молоді дівчата. А хто ж буде? У 17–18 років їздили. Да, да. Як підходить Покров, то хазяїн їх розчитує, роботи нема. Вони їдуть додому. А тоді весною оп'ять приїжджає сюди, ну, набирає їх, вобщем. А ті як узнали, тоді вже самі їздили, дівчата. Самі зняли і поїхали [55, с. 65].

Дві сестри, Анастасія Скалацька та Марія Тодорцева, наприклад, пам'ятають, що до революції батьки їздили в Крим на заробітки, збирали виноград [56, с. 35]. Марія Кругляк згадує, що до колективізації, поки не почали їздити в степ на роботу, її старші подружки їздили в Крим найматися до татар служити, але, окрім брата, вона була одна в родині, то батько її не пускав [55, с. 25]. Із подальшим розгортанням радянської влади змінюються і практики. Окрім трудових міграцій до

колгоспів та совгоспів, Крим стає місцем, де можна купити чи обміняти дефіцитні товари («До колхозів магазини були. А як колхози – то спочатку не було нічого. Так ми у Крим їздили за матерією» [56, с. 11]), або уникнути розкуркулення чи вступу в колгосп («Вночі під'їхала тачанка і намагалися забрати батька. Ми закрили вікна і підперли двері, а як вони поїхали – батько зібравши речі майнув в Крим через Сиваш» [30, с. 699], «Батько, ще до того як все забрали, пішов з дому, бо боявся, що через нього виселять сім'ю на Соловки. Ми не знали де він, а прийшов лист з Криму. Він працював в ресторані для курортників, збирав сухарі для сім'ї, а його спіймали і посадили» [29, с. 831]).

2 лютого 1933 р. ОДПУ УРСР звітує про масові втечі «злісних нездагчиків хлібу» із сіл: «З 23 січня по 2 лютого 1932 р. по районах України заслонами затримано 3861 особу. На залізниці в цей час затримано 16 733 особи». Причини виїзду – «незадоволення матеріальним становищем», «незабезпеченість хлібом», «боязнь продовольчих труднощів» [13, арк. 138–141]. А вже 13 лютого 1933 р. в оперативному наказі ОДПУ УРСР щодо забезпечення наступної посівної кампанії міститься пункт про рішучу боротьбу з ініціаторами та організаторами виїздів із сіл [13, арк. 41]. На жаль, за наявних джерел неможливо зробити припущення щодо масовості виїздів у Крим. Варто зазначити, що з початком голоду селянські міграції на Південь не обмежувалися власне Кримом. У спогадах натрапляємо на випадки, коли люди не доїжджали до Криму, залишаючись біля моря (Генічеськ: «То збирають гнилу рибу, що можна в рот упхати, те їдять» [7, с. 129], Скадовськ: «Звідусіль виганяли, збирав всляких молюсків на узбережжі» [7, с. 94], Бердянськ: «Їздили до міста Бердянськ, де заробляли хамсу, з братом та сестрою» [29, с. 899]). Деякі, навпаки, прямували далі, минаючи півострів або не затримуючись там («Одного разу батько не витримав такого життя, і ми якимось чином опинилися в Грузії. Там батько в селах клав пічки» [52]. Або: «Дядько зумів пробитися зі своєю дружиною в 1932 р. до Криму через заслони енкаведистів, а потім – на Кубань» [25]. Степаніда Бурлакова з міста Бердянська Запорізької області згадує, що їздили на заробітки в Баку:

Був у нас голод в 33-му. Зібралися, дід і ще один такий чоловік літній, я і ще одна жінка. Дівки ми ще були. Вони збираються їхати, а нас не пускають. А ми йдемо за ними. Вони нас розвертають – а ми йдемо. Ну і дісталися до пароплава, сіли і поїхали. Далі Криму. Тут така голодовка була, не дай Бог! А ми там підробили по одному пуду пшениці і несли її на собі 100 кілометрів до пароплава, щоб приїхати додому [53, с. 204].

Передовсім, під час голоду 1932–1933 рр. у Крим їхали на підробітки або за хлібом. У доповідній записці Харківського обкому партії від червня 1932 р. Крим поряд із Центральною чорноземною областю РРФСР та Північним Кавказом зафіксовано як регіони, куди прямували селяни через зазначені вище причини [15, с. 192]. Слід наголосити, що помилково буде стверджувати, що селяни їхали в Крим лише з Півдня УРСР, тодішньої Дніпропетровської області, а нині Запорізької та Херсонської областей. Наприклад, їхали з Черкаської («Дід їздив в Крим по зерно» [31, с. 812]) та Полтавської областей («То я в Бахчисараї встав, поробив, там така трава шерфей, що вироблялася для медицини» [6, с. 621]).

Катерина Монько з села Мала Білозірка Запорізької області згадує, що батьки залишали її дванадцятирічну з двома молодшими братами, а самі вирушали в Крим на заробітки, щоб родина не померла з голоду [56, с. 159]. За спогадами Марії Завадської, в родині все відібрали, шукали під підлогою та розвалювали скирти сіна. Вижили, тому що батько привозив із заробітків у Криму мішок печеного хліба чи крупи [30, с. 639]. Інша респондентка із Запорізької області згадує, що після того, як засудили батька на 6 років, вона поїхала в Крим. Спочатку працювала у татар, а потім у «табакосовхозі» в Алушті, привозила додому одяг, який мама міняла на їжу [55, с. 72]. Іноді в Крим з материка, передовсім із південних районів, потрапляли за вербуванням. Наприклад, Ганна Місько з селища Сиваського згадує, що на початку 1932 р. старші брати і сестра завербувалися в Крим [30, с. 675]. Іван Рябовол пам'ятає, що батьків завербували і вони вирушили в Крим усією родиною:

Батьки виїхали в Крим, при голодовці. А виїхали, бо завербувалися. Ну, вербовщик їздив. Люди ж з голоду мерли як мухи. Завербувалися благодаря тому, що він був мастер на всі руки – і плотник, і пчеловод, і вообщє він багато спеціальностей імів. Ну, теї вербовщик завербував його із-за того, що тіки він імєї свої, як сказать, знанія. А нас було п'ятеро і за дітей вербовщик навіть не хотів балакати. Тому що надо їм робочі, а не їждівенці. Ну а батька завербував. Ну, ми приїхали, восемнадцать кілометрів от Керчі, совхоз Маргенталь. Строїли коровніки, а потом він став учьотчіком, а потом бригадіром. А з Керчі ми повернулись в 35-ім році [54, с. 217–218].

Як уже зазначалося, селяни з материка влаштувалися на роботу до місцевого населення, кримських татар, контактам із якими, загалом, приділено значну увагу в спогадах та переказах. За словами Катерини Горобій, у їхній родині ніхто не помер (хоча в селі голодував навіть голова колгоспу), бо

дідусь весь час їздив до Криму працювати у татар. Тому родина жила краще за інших. Татари давали йому сир, або крупи, або ще щось [29, с. 909]. Батько Іллі Базаджі спочатку працював у Росії, а потім вирішив поїхати з родиною в Крим, «де тоді багато хто шукав порятунку серед татар». Двоє дівчат з родини підросли та вийшли заміж за кримських татар, а в 1944 р. їхні родини виселили з Криму [29, с. 1025]. Лора Пирогова голодні роки пам'ятає погано, але знає, що батько вкрав на елеваторі жменю зерна і це побачив охоронець:

Батько втік додому, добре що жили ми поруч. Забрав мене з матір'ю, документи і на станцію. Якраз відправлявся якийсь порожній «товарняк» у Крим. Де і як їхали – не пам'ятаю. Якось доїхали до Бахчисарая, а потім добрались до села Синанпе у глибині гір. Як влаштувались батьки – не знаю. Жили там кілька років серед кримських татар і вижили [52].

Спогади про селян з материка, що рятувалися від голоду, залишилися і в пам'яті кримських татар. Наприклад, школяр Бекір Аблаєв у газетній статті переповідає спогади свого діда, який був свідком того, як у село Акманай приїхало кілька сімей, дві з яких оселилися в них удома. Дідусь Бекіра запам'ятав Івана Євтушенка, родина якого складалася з дружини і трьох дітей. Вони говорили українською, а татари трохи знали російську. Жителі села Акманай виживали завдяки рибі, тож вони з Іваном разом ходили збирати рибу на берег моря та допомагати рибалкам, які віддячували їм тією ж самою рибою [1]. Варто зауважити, що село Акманай розташоване в північній частині Керченського півострова в місці, де починається Арабатська стрілка, піщана коса, яку могли використовувати втікачі з материка для потрапляння в Крим. Якщо під час голоду, як стверджують деякі свідки, справді було посилено кордони на шляху до Криму (на Перекопі), тоді популярність Керченського півострова серед переселенців пояснюється навіть не так рибою, як простотою доступу. Звісно, більшість утікачів могли обирати Керч як місто, де активно розбудовувався великий металургійний комбінат, тож це лише гіпотеза.

Анонімний респондент із села Чурбаш Керченського півострова, хоча й «був ще пацаном», добре пам'ятає сильний голод (у селі зникли навіть собаки) та як батьки вночі мололи зерно, забороняючи дітям розповідати про це іншим. Незважаючи на це, кримські татари допомагали тим, хто приходив з материка [33]. Назім знає, що в їхньому селі ще донедавна жила родина Мудраків, які прийшли у 1933 р. з материка. З родинних розповідей він знає, що таких людей було багато: його дядя, що був головою колгоспу, дав розпорядження, аби

його сестра, мати Назіма, що була кухаркою в дитячому садку, годувала переселенців. Після цього дядю покарали і перевели в інший колгосп [40]. Мусфіре стверджує, що кримські татари добре пам'ятали про надану переселенцям допомогу, тоді як нащадки тих, хто залишився в Криму на завжди, вже не знали про це:

Особисто мені одна стара жінка (я тоді ще не була старою) в Леніно казала: «Татари нам так допомогли, так допомогли! Ми ж тікали з України». Десь вони оселилися на станції, в якійсь коморі і вона ходила до татар робила роботу. Одного разу їй були потрібні гроші і вона попросила позичити їй, на що господар відповів: «Іди візьми під матрацом, а як будеш готова повернути – покладеши назад». Після цієї історії я їй сказала: «Ти це своїм онукам розповідай, щоб твоя невістка чула. Я це все знаю. Ми вам допомогли, а ви нам?» Такі історії було багато [39].

Справді, кримськотатарська пам'ять про голод 1932–1933 рр. хоча й зазнала пізніших нашарувань протягом останніх двох десятиліть, добре зберегла свідчення про допомогу селянам з материка. Наприклад, Едіє добре пам'ятає розповіді своєї бабусі про голодних людей, що йшли гірською дорогою з Судака в село Отузи. Бабуся казала татарською: «Ці бідолашні йшли з України. Рятуючись від голоду, вони рятували своє життя». Коли ці люди заходили в село, їх завжди годували, бо місцеве населення ще дуже добре пам'ятало голод 1921–1923 рр. [36].

Інша причина поїздок у Крим – це купівля або вимінювання зерна, борошна, хліба чи інших продуктів харчування. «Восени 1932 р. ще були хоч якісь запаси, а потім батько їздив в Крим, щоб продати деякі речі чи виміняти на якісь харчі, щоб прогодувати сім'ю», – згадує Ольга Семеренко [29, с. 833]. Як уже зазначалося раніше, в Криму відчувалася нестача промислових товарів, на які був попит серед місцевого населення та спекулянтів. Віра Ахтеменко згадує, що в їхньому селі ті, хто був заможніший, їздили в Крим і міняли промислові товари на продукти [30, с. 619]. Єфросинії Єрещенко мама дала в посаг вручну тканий килим, який і врятував родину: разом із чоловіком вони обміняли його на 2 пуди макухи на базарі в Сімферополі [30, с. 696].

Згідно з директивами та циркулярами ОДПУ, така діяльність характеризувалася як спекуляція, перекуп чи «мішечництво», і їй приділяли значну увагу. Ще в лютому 1932 р. з Сімферополя в міста та райони Криму надходить директива, згідно з якою хлібні надлишки вивозять з Криму українські та північнокавказькі спекулянти, що спричинило зростання цін у п'ять разів. Пропонується

«відбирати» хліб понад один пуд у разі вивезення за межі півострова, але дозволити провезення одного пуда робітникам, якщо хліб буде не в загальному вагоні, а у вантажному. Особливу увагу, згідно з директивою, слід приділити північним районам Криму, тобто пограниччю [13, арк. 1]. Директива від 14 червня того ж року пропонує зосередитися на боротьбі зі спекулянтами, припинити боротьбу з міщечництвом та скасувати міліцейські пости на дорогах та ринках. Особи, що перепродають хліб, мають притягатися до відповідальності [17, с. 92]. Але вже за місяць інша директива пропонує начальникам міських та районних управлінь повернутися до боротьби з міщечниками [17, с. 94]. 19 квітня 1933 р. в Севастополі був засуджений до 10 років таборів мешканець с. Михайлівка Дніпропетровської області, з куркулів, Харітон Полях за спекуляцію та перекуп продуктів. Обтяжуючими обставинами було те, що під час затримання комсомольцем та солдатом об'єднаної бригади, він намагався пояснити, що в Україні дуже сильний голод, люди мруть або тікають хто куди. На думку громадянина Поляха, причина полягає в тому, що в селян усе забрали [29, с. 770].

Останнім різновидом міграцій у Крим є втеча від голоду, а саме пошук порятунку. Зазвичай їхали до когось із близьких, чи до батька, якщо він уже працював у Криму і встиг облаштуватися. Ганна Соловійова з Миколаївської області згадує, що їй було 9 років, коли вони з матір'ю та іншими дітьми вирушили до батька, який працював у керченських каменоломнях. Односельці, що працювали в Керчі, переказали мамі, аби вона їхала до чоловіка, але вже в Керчі вона захворіла на дизентерію і померла. Невдовзі в лікарню потрапив і батько, а дітей відвезли в рідне село сусіди [45, с. 59]. Так само до батька, який поїхав міняти речі в Крим і залишився працювати чабаном недалеко від Сак, вирушила родина Ольги Шевченко. Її бабуся, яка навідувалася до сина в Криму, сказала їй мамі, аби родина збиралася і їхала до Сак. Щоб придбати квитки до Криму, мама була змушена продати золоті сережки. У Криму одинадцятирічна Ольга нарешті досита поїла хліба [29, с. 976–977]. Ганна Місько згадує, що мама померла, братів та сестер уже завербували в Крим, тож вони з батьком поїхали в Керч до його брата:

Там він пішов працювати у робкооп. Працівникам давали – чотириста грамів хліба, але за них треба було вистояти у величезній черзі. Батькові стояти ніколи, бо він працює, так послаб мене. Бувало хліб отримаю, а вийти з черги не можу – так багато людей стоїть. Так і вижили [30, с. 675].

Лідія Переймак погано пам'ятає, як вони опинилися в Старому Криму, де працював батько. Але пам'ятає гуртожиток, де жила родина, і те, що старші діти наймалися до місцевих греків пасти череду. У 1937 р. родина повернулася в рідне село, але їхню хату вже зайняли переселенці [29, с. 899]. А от Людмила Пустова тільки народилася в 1937 р. в Гурзуфі, куди її батьки втекли від голоду. Повернулася на Херсонщину родина вже перед війною [52].

Міграції до Криму можна також умовно поділити на довго- та короткострокові. Втечу всієї родини на 2, 5, 10 років або назавжди слід розглядати як довгострокову, а трудові виїзди та спроби дістати хліб – як короткострокові. Мешканці прикордонної території зазвичай практикували регулярні короткострокові поїздки на півострів. Наприклад, у родині Тітових батько мав пару коней та постійно наймався возити сіно в Крим [30, с. 669]. Любов Мішенчук згадує, що після смерті батька мама ходила в Крим на поденні заробітки, звідки приносила дрібну рибу та раків [30, с. 691].

Отже, аналіз наявних джерел та введення нових в обіг підтверджує дослідницьку гіпотезу про трудові міграції та втечі селян із материкової України до Криму під час голоду 1932–1933. Найпоширенішими ці практики порятунку від голоду були на теренах сучасних Херсонської та Запорізької областей, що мали традиційні пограничні контакти з півостровом.

Висновки

Впровадження радянської політики на селі в Криму напередодні голоду 1932–1933 рр. місцевими органами влади (що керувалися прямими вказівками з Москви) мало такий самий характер, як і загалом у СРСР. Протестні практики місцевого населення, наприклад, саботаж, «бабські бунти», поширення антирадянських чуток про майбутнє повстання проти влади, як реакція на цю політику так само є добре вписаними в загальний контекст. Додатково слід відзначити лише місцеву особливість релігійних протестів. Кримські татари вимагали від радянської влади скасування політики колективізації як такої, що суперечить нормам ісламу, а турецького консула просили захистити права мусульман Криму.

Схожі висновки доцільно зробити й щодо подій 1932–1933 рр., які розгорталися за всесоюзними тенденціями. Щодо дражливого питання «Чи був у Криму голод у 1932–1933 рр.», відповідь на яке автор намагався проілюструвати спогадами, то тут свідчення не є однотайними. Ті респонденти, що чули про події 1932–1933 рр.

в Криму або були його свідками, визначають їх саме як голод, але дають йому різні оцінки. Є певна кореляція між регіоном, звідки походить респондент, та його спогадами про силу голоду, але така гіпотеза потребує більш масштабних досліджень з охопленням інших природно-кліматичних районів Кримського півострова.

Щодо пам'яті кримських татар про голод 1932–1933 рр. слід зазначити, що наративи двох голодів, 1921–1923 та 1932–1933, як уже зазначалося, справді перетинаються в спогадах респондентів, особливо тих, що були безпосередніми свідками або чули про голод від батьків. Це пов'язано з тим, що голод 1921–1923 рр. посідає помітне місце в колективній пам'яті кримських татар. Для загалом травматизованої депортацією ідентичності голод відіграє приблизно таку саму важливу роль, як і «перша» анексія Криму чи перше, вимушене, самовиселення у XIX ст., тому що, згідно з уявленнями спільноти, був спрямований саме проти корінного населення Криму [38], на відміну від голоду 1932–1933 рр. Ба більше, втеча від голоду 1921–1923 рр. порівнюється із втечею від примусового приєднання Криму до складу Російської імперії [38]. Особливо помітне місце посідає голод 1921–1923 рр. у публічному дискурсі. Наприклад, Мустафа Джемільєв, у 2007 р. закликаючи всіх співвітчизників і жителів Криму інших національностей до солідарності і висловлення почуття поваги до пам'яті мільйонів жертв Голодомору, наголосив, що «голод 1921–1923 рр., який забрав життя 70 000 кримських татар, теж довгий час замовчувався, як і Голодомор» [28]. Можливо, це також є причиною, чому деякі респонденти, особливо ті, що були свідками, не пам'ятають голод 1932–1933 рр. З іншого боку, ті респонденти, що народилися пізніше, можуть не пам'ятати з переказів жодний із довоєнних

голодів – і це вже є вплив досвіду депортації, що є набагато сильнішим і спільним для абсолютно всіх кримських татар. Інше пояснення пропонує автор статті «Відображення теми голоду 1932–1933 рр. в Криму в літературі кримських татар Румунії». На його думку, на відміну від голоду 1921–1923, який мав широке висвітлення в кримськотатарській літературі завдяки політиці коренізації, тема голоду 1932–1933 рр. цензурувалася і була відрефлексована лише в діаспорній літературі [43]. Справді, на доступних нам джерелах можна побачити, що кримські татари в Румунії не залишалися осторонь теми голоду 1932–1933 рр. У травневому випуску журналу «Emel Mecmuası» за 1931 р. Джафер Сейдамет, один з активних діячів подій 1917–1918 рр. у Криму, писав, що якщо у 1921–1923 рр. у Криму загинуло 100 000 людей, то від голоду у 1931 р. потерпали від 5 до 10 родин у кожному кримському селі [60].

Завдяки наявним джерелам вдалося підтвердити гіпотезу про міграції населення материкової частини України до Криму під час голоду 1932–1933 рр. Якщо населення північних та східних регіонів УРСР, за рідкісним винятком, шукало порятунку в РРФСР, то на південних теренах, територіях сучасних Херсонської та Запорізької областей, пошук заробітку та кращого життя в Криму були традиційно частиною практик місцевого населення. Введення в обіг нових джерел дало змогу подивитися на тему голоду та переселень з перспективи місцевого населення півострова. Як виявилось, в пам'яті кримських татар залишилися численні спогади про цю недосліджену сторінку історії голоду. Тому, враховуючи результати дослідження, автор вважає за потрібне продовжити його, звернувши увагу на інші регіони Кримського півострова та нові аспекти голоду і міграцій.

Список використаної літератури

1. Аблаєв Б. Ковток чистого повітря [Електронний ресурс] / Б. Аблаєв // Кримська Світлиця. – 2011. – 30 грудня. – Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=9799>. – Назва з екрана.
2. Бекиров А. Голодомор 1932–1933 годов в Крыму [Электронный ресурс] / А. Бекиров // Голос Крыма. – 2009. – 1 июля. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20140302134703/http://www.goloskrima.com/?p=2197>. – Загл. с экрана.
3. Бистрицька Е. Участь міжнародних організацій у подоланні голоду на території України і Росії у 1921–1923 рр. / Е. Бистрицька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2013. – № 1. – С. 123–126.
4. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. / В. К. Борисенко. – Київ : Стило, 2007. – 288 с.
5. Брошеван В. М. Раскулачивание в Крыму (История в документах и материалах о выселении из Крымской АССР в 20–40-х годах XX столетия бывших помещиков-дворян и крупных землевладельцев, кулаков, ликвидированных как класс, в числе которых оказались и иностранноподанные) / В. М. Брошеван. – Симферополь : [б. и.], 1999. – 120 с.
6. Великий голод в Україні 1932–1933 років: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США : у 4 т. / викон. дир. Мейс Джеймс ; наук. ред. Кульчицький С. В. – Т. 1. – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.
7. Великий голод в Україні 1932–1933 років: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США : у 4 т. / викон. дир. Мейс Джеймс ; наук. ред. Кульчицький С. В. – Т. 2. – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 814 с.
8. Великий голод в Україні 1932–1933 років: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США : у 4 т. / викон. дир. Мейс Джеймс ; наук. ред. Кульчицький С. В. – Т. 3. – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 782 с.
9. Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Я. В. Верменич ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН

- Україні, Ін-т історії України. – Київ : Ін-т історії України, 2018. – 369 с.
10. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола. – Москва : РОССПЭН ; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 357 с.
 11. Воловина О. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні / О. Воловина, С. М. Плохий, Н. М. Левчук, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк, П. Є. Шевчук // Український історичний журнал. – 2017. – № 2. – С. 76–116.
 12. Галан А. Будні советського журналіста / А. Галан. – Буенос-Айрес : Перемога, 1956. – 203 с.
 13. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 68. – Спр. 288. – 152 арк.
 14. ГДА СБУ. – Ф. 68. – Спр. 229. – 152 арк.
 15. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд.: Р. Я. Пиріг. – Київ : ПолітвидавУкраїни, 1990. – 605 с.
 16. Голод в СССР. 1929–1934 : в 3 т. Т. 1 : 1929 – июль 1932 : в 2 кн. Кн. 1 / отв. сост. Кондрашин В. В. – Москва : МФД, 2011. – 656 с.
 17. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.
 18. Голодомор в Крыму в 1921–1923 – продолжение геноцида крымскотатарского народа [Электронный ресурс] // Авдет. – 2006. – 4 декабря. – Режим доступа: <https://avdet.org/ru/2006/12/04/golodomor-v-krymu-v-1921-1923-godah-prodolzhenie-genotsida-krymskotatarskogo-paroda>. – Загл. с экрана.
 19. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик [Електронний ресурс] / упоряд.: Бур'ян Л. М., Рікун І. Е. ; редкол.: Ботушанська О. Ф. (відп. ред.), Кульчицький С. В. (наук. ред.), Мотика В. ; ред.: Шелестович І. С. ; ОДНБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України. – Одеса : 2014. – 685 с. – Режим доступа: http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaykVidan/sc546867.pdf. – Назва з екрана.
 20. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик / упоряд.: Бур'ян Л. М., Рікун І. Е. ; редкол.: Кульчицький С. В. (відп. ред.), Ботушанська О. Ф., Мотика В. ; ред.: Десенко М. Л., Шелестович І. С. ; ОДНБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії. – Одеса – Львів : М. П. Коць, 2001. – 656 с.
 21. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик / упоряд.: Бур'ян Л. М., Рікун І. Е. ; редкол.: Ботушанська О. Ф. (відп. ред.), Кульчицький С. В. (наук. ред.), Мотика В. ; ред.: Десенко М. Л., Шелестович І. С. ; ОДНБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України. – Одеса : Студія Негоціант, 2008. – 576 с.
 22. Зарубин А. Г. Без победителей: Из истории Гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – 2-е изд., испр. и доп. – Симферополь : Антиква, 2008. – 728 с.
 23. Злочин / [упоряд. П. Кардаш]. – Мельбурн : Фортуна, 2003. – 555 с.
 24. Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы научно-практ. конф. / ред.: Н. И. Бондарь, О. В. Матвеев. – Краснодар : Традиция, 2009. – 454 с.
 25. Каплій С. Пам'ятати – в ім'я майбутнього [Електронний ресурс] / С. Каплій // Кримська Світлиця. – 2003. – 3 жовтня. – Режим доступа: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=1308>. – Назва з екрана.
 26. Касьянов Г. В. Dansemacabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. В. Касьянов ; Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наш час, 2010. – 271 с.
 27. Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко. – Київ : [б. в.], 2014. – 64 с.
 28. Меджієєв закликає вшанувати пам'ять жертв Голодомору [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2007. – 20 листопада. – Режим доступа: <https://www.unian.ua/crimea/78436-medjies-zaklikaevshanutvati-pamyat-jertv-golodomoru.html>. – Назва з екрана.
 29. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / редкол.: Старух О. В., Фролов М. О., Тимченко С. М., Турченко Ф. Г., Тедєєв О. С. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріж. облдержадмін. – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 1080 с.
 30. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Херсонська область / редкол.: С. Г. Водотика, І. О. Яковлев (голова) [та ін.], відп. ред. О. О. Марущак ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Херсон. облдержадмін. – Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. – 843 с.
 31. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Черкаська область. Ч. 1 / редкол.: Гаман П. І. (голов. ред.), Чабан А. Ю. (заст. голов. ред.) [та ін.]; Укр. ін-т нац. пам'яті, Черкаська облдержадмін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 1200 с.
 32. ОА. – Інтерв'ю: Абякімов Джелил, 1923 р. н. – 13.08.2017.
 33. ОА. – Інтерв'ю: Анонім, 1925 р. н. – 08.08.2017.
 34. ОА. – Інтерв'ю: Аракаєва Лєвєєва, 1938 р. н. – 07.08.2017.
 35. ОА. – Інтерв'ю: Бекіров Лютфі, 1928 р. н. – 11.08.2017.
 36. ОА. – Інтерв'ю: Едіє, 1963 р. н. – 18.08.2017.
 37. ОА. – Інтерв'ю: Зевід Газієв, 1939 р. н. – 09.08.2017.
 38. ОА. – Інтерв'ю: Льюман, 1938 р. н. – 13.08.2017.
 39. ОА. – Інтерв'ю: Мусфіє, 1933 р. н. – 12.08.2017.
 40. ОА. – Інтерв'ю: Назім, 1936 р. н. – 09.08.2017.
 41. ОА. – Інтерв'ю: Умєрова Хаїре, 1929 р. н. – 07.08.2017.
 42. Омельчук Д. В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы) / Д. В. Омельчук, М. Р. Акулов, Л. П. Вакатова, Н. Н. Шевцова, С. В. Юрченко. – Симферополь : [б. и.], 2003. – 208 с.
 43. Отражение темы голода 1932–1933 гг. в Крыму в литературе крымских татар Румынии (на примере стихотворения «Воспоминание о голоде») [Электронный ресурс] // Why save languages? – 2012. – Режим доступа: <https://whysavelanguages.wordpress.com/2012/12/07/отражение-темы-голода-1932-1933-гг-в-крыму-в-ли/>. – Загл. с экрана.
 44. Помнить, чтобы не повторилось [Електронний ресурс] // Кримська Світлиця. – 2006. – 1 грудня. – Режим доступа: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=4297>. – Назва з екрана.
 45. Правда про голод на Одещині. Березівський район / [упоряд. І. І. Ніточко]. – Одеса : Астропринт, 2008. – 220 с.
 46. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. Т. 3 : 1930–1934 гг. Кн. 2 : 1932–1934 гг. / ред. А. Берелович. – Москва : РОССПЭН, 2005. – 840 с.
 47. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. Т. 3 : 1930–1934 гг. Кн. 1 : 1930–1931 гг. / ред.: А. Берелович, В. Данилов. – Москва : РОССПЭН, 2003. – 864 с.
 48. Соколов Д. Великий голод в Крыму [Электронный ресурс] / Д. Соколов // Зеркало недели. – 2010. – 5 ноября – Режим доступа: https://zn.ua/SOCIETY/velikiy_golod_v_krymu.html. – Загл. с экрана.
 49. Терещук Н. Архивная справка о Голодоморе в Севастополе в 1920–1930-х годах [Электронный ресурс] / Н. Терещук, Д. Шевякова ; Севастопольская городская государственная администрация. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20100414102123/sev.gov.ua/golodomor/ahdokum>. – Загл. с экрана.
 50. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : Документы и материалы : в 5 т. Т. 3 : Конец 1930 – 1933 / редкол.: В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. – Москва : РОССПЭН, 2001. – 1008 с.

51. Турчин В. Голодомор у Таврії, або Цвинтарі без хрестів (закінчення) [Електронний ресурс] / Віктор Турчин // Кримська Світлиця. – 2008. – 12 грудня. – Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=6642>. – Назва з екрана.
52. Турчин В. Голодомор у Таврії, або Цвинтарі без хрестів (продовження) [Електронний ресурс] / Віктор Турчин // Кримська Світлиця. – 2008. – 5 грудня. – Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=6624>. – Назва з екрана.
53. Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї. Бердянський вимір / [упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константинова]. – Запоріжжя : Тандем, 2009. – 302 с.
54. Усна історія Степової України. Запорізький край. Т. 4 / редкол. тому: А. Бойко (голов. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирев (відп. секр.), Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Ін-т усної історії Запоріз. нац. ун-ту, Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького, Запоріз. обласне Т-во охорони пам'яток історії та культури. – Запоріжжя : Тандем, 2008. – 472 с.
55. Усна історія Степової України. Запорізький край. Т. 2 / редкол. тому: А. Бойко (голов. ред.), М. Фролов (заст. голов. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирев (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. нац. ун-т, Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького. – Запоріжжя : Тандем, 2008. – 516 с.
56. Усна історія Степової України. Запорізький край. Т. 3 / редкол. тому: А. Бойко (голов. ред.), М. Фролов (заст. голов. ред.), Д. Швець (заст. голов. ред.), Н. Швайба (наук. ред.), В. Козирев (відп. секр.), В. Брехуненко, Н. Белік, Ю. Головка, В. Мільчев, В. Ткаченко ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запоріз. нац. ун-т, Запоріз. наук. т-во ім. Я. Новицького. – Запоріжжя : Тандем, 2008. – 516 с.
57. Davies R. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933 / R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft. – New York : Palgrave Macmillan, 2009. – 555 p.
58. Neufeldt C. The fate of mennonites in Ukraine and the Crimea during Soviet collectivization and the famine (1930–1933) : Thesis for the degree of Doctor of Philosophy / Neufeldt Colin Peter. – Edmonton, Alberta, 1999. – 329 p.
59. Plokhly S. Mapping the Great Famine / Serhii Plokhly // Harvard Ukrainian Studies. – 2015–2016. – Vol. 34, no. 1/4. – P. 385–415.
60. Seydahamet C. Famine in Crimea [Electronic resource] / Cafer Seydahamet. – Mode of access: <http://www.iccrimea.org/historical/famine1931.html>. – Title from the screen.
61. Urlić I. Victimhood, Vengefulness, and the Culture of Forgiveness / I. Urlić, M. Berger, A. Berman. – New York : Nova Science Publishers, 2014. – 243 p.

Martin-Oleksandr Kisly

NARRATIVES OF THE GREAT FAMINE: A VIEW FROM BOTH SIDES OF THE ISTHMUS OF PEREKOP

After the annexation of Crimea, it has become obvious that the peninsula was and, to some degree, still remains a terra incognita for Ukrainian society, while the history of Crimean Tatars has never been integrated into Ukrainian national historical narrative. Indeed, research on the Holodomor topic, which occupies an important place in modern Ukrainian historiography, is traditionally limited to the borders of the Ukrainian Socialist Soviet Republic as the part of the USSR during the Great Famine of 1932–1933. Nevertheless, we can make an assumption that the local population also suffered from hunger during 1932–1933, according to fieldwork conducted in Crimea among Crimean Tatars and due to the official documents and other sources. The extent of famine in Crimea, according to the evidence, ranged from the hunger that “was not as severe as in Ukraine” to “people were starving and dying from hunger” and cannot be estimated. It should be mentioned that that situation varied from region to region. For example, in the northern part of the Crimean Peninsula, which is mainly the steppe, people were starving more than in the seacoast, where a plenty of fish helped them to survive. Relying on the available sources, it is difficult to argue what caused the famine in Crimea and how it correlates with “terror by hunger” on the territory of the Ukrainian Socialist Soviet Republic. At the same time, it can be said for sure that Crimean Peninsula had close ties with “mainland” during the years of hunger. According to the evidence recorded on both sides of the isthmus of Perekop, population of mainland was trying to escape from the famine and to save themselves in Crimea. Moreover, another reason for escaping to Crimea was labor migration, traditionally widespread in the southern part of mainland among local population. Furthermore, the proposed paper deals with the Crimean Tatars’ memory of Holodomor and its place among other hungers they suffered from.

Keywords: Crimea, famine, migrations, Crimean Tatars, Great Famine, Holodomor.

Матеріал надійшов 06.04.2018